

ALISHER NAVOIY SHE'RIYATINING IBROHIM HAQQULOV TALQINIDAGI BADIY-IRFONIY QATLAMLARI

Tolibova Farida Farhodovna

Navoiy davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.22138840>

Annotatsiya. Maqolada Ibrohim Haqqulovning Alisher Navoiy kichik lirik janrlarini, xususan, ruboiy va qit'alarni o'rganishdagi ilmiy yondashuvi hamda Navoiy matnlarini sharhlash tamoyillari tahlil qilinadi. Haqqulovning ruboiy poetikasida shakl va mazmun birligi, vazn-qofiya munosabati, badiiy timsollarning irfoniyligi semantikasi, qit'alarda esa komil inson va oriflik masalalarini ochish usuli ko'rsatib beriladi. Shuningdek, olimning sharh metodida lug'aviy izoh, istilohiy ma'no, tarixiy-madaniy kontekst, matnshunoslik va botiniy talqinning o'zaro bog'liqligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Ibrohim Haqqulov, ruboiy, qit'a, sharh, matnshunoslik, tasavvuf, irfoniyligi talqin, poetika, komil inson.

Аннотация. В статье анализируются научные подходы Ибрагима Хакулова к изучению малых лирических жанров Алишера Навои, прежде всего рубаи и кыта, а также принципы комментирования текстов поэта. Рассматриваются единство формы и содержания, соотношение метра и рифмы, ирфанская семантика художественных образов, проблема совершенного человека и особенности текстологического подхода исследователя.

Ключевые слова: Алишер Навои, Ибрагим Хакулов, рубаи, кыта, комментарий, текстология, суфизм, поэтика, совершенный человек.

Abstract. The article examines Ibrohim Haqqulov's scholarly approach to Alisher Navoi's minor lyrical genres, especially rubai and qit'a, and his principles of textual interpretation. Particular attention is paid to the unity of form and meaning, metre and rhyme, the Sufi-irfani semantics of poetic images, the concept of the perfect human being, and the interaction of lexical explanation, historical context, textual criticism and inner interpretation.

Keywords: Alisher Navoi, Ibrohim Haqqulov, rubai, qit'a, commentary, textual criticism, Sufism, poetics, perfect human.

Kirish. Mumtoz adabiyot matnini zamonaviy o'quvchi va tadqiqotchiga yetkazishda ikki vazifa bir-biri bilan uzviy bog'lanadi: avvalo, janrning tarixiy-poetik qonuniyatlarini aniqlash, so'ng esa matnning ko'pqatlamli ma'nosini to'g'ri sharhlash. Alisher Navoiy merosida ruboiy, qit'a, fard va tuyuq singari kichik janrlar shoirning falsafiy, axloqiy-estetik hamda tasavvufiy qarashlarini ixcham, lekin teran shaklda ifodalagan. Ibrohim Haqqulovning izlanishlari aynan shu janrlarning ichki badiiy imkoniyatlarini ochish, ularni an'anaviy tavsif bilan cheklamasdan zamonaviy adabiyotshunoslik mezonlari asosida qayta o'qish bilan ahamiyatlidir. Tadqiqotchining "O'zbek adabiyotida ruboiy", "Tasavvuf va she'riyat", "Kamol et kasbkim", "Navoiyga qaytish" turkumidagi asarlari uning navoiyshunoslikdagi metodologik qarashlarini bir butun holda kuzatish imkonini beradi.

Mavzuning dolzarbligi. Haqqulov uchun Navoiyga "qaytish" mavjud xulosalarni takrorlash emas, balki matnga qayta murojaat qilib, uning ilgari yetarli darajada ochilmagan ma'no qatlamlarini anglashdir. Shu bois olim Navoiy asarlarini targ'ib qilishdan oldin ularning ma'no-mohiyatini to'g'ri anglash zarurligini ta'kidlaydi va "Navoiyni bilish" bilan "uni anglay olish" o'rtasidagi farqni metodologik masala darajasiga ko'taradi [1, 8-b.]. Mazkur maqolaning maqsadi Haqqulovning kichik lirik janrlarni tadqiq etish va Navoiy matnlarini sharhlashdagi usulini o'zaro bog'liq ikki yo'nalish sifatida tahlil qilish, ruboiy va qit'a misollarida uning ilmiy qarashlarining o'ziga xosligini ko'rsatishdan iborat.

Tadqiqotning amalga oshirilishi. Turkiy adabiyotshunoslikda ruboiy janri Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asaridayoq she'rning muhim turlaridan biri sifatida qayd etilgan [2, 32-b.]. Haqqulov ruboiyni oddiy to'rt misralik she'r deb emas, balki maxsus vazn, tugal mazmun va kompozitsion yaxlitlikka ega mustaqil janr sifatida ko'radi. Uning fikricha, ruboiy poetikasini anglash ta'rifdan boshlanishi kerak, chunki ta'rif predmet mohiyatining umumiy manzarasini beradi [3, 6-b.]. Bu qarash janrni faqat tashqi shakl orqali emas, uning badiiy-falsafiy vazifasi bilan birga o'rganishga olib keladi.

Haqqulov ruboiy nazariyasini yoritishda Navoiy, Bobur, turkiy va fors-tojik adabiyotshunosligi tajribasini qiyoslaydi. Navoiy "Mezon ul-avzon"da ruboiy vaznlarini hazaj bahrining axram va axrab shajaralari bilan bog'laydi; Yoqubjon Is'hoqov esa ruboiy bo'lish uchun to'rtlikda tugal mazmun va ruboiy

shakli bilan birga maxsus vazn ham bo'lishi shartligini ta'kidlaydi [4]. Haqqulov mazkur qarashlarni qo'llab-quvvatlagan holda vaznni janrning mexanik belgisi sifatida emas, poetik fikrning ritmik tashkil topish omili sifatida baholaydi. Shu sabab u ruboiy vaznlarining kelib chiqishini faqat diniy-afsonaviy izohlar bilan tushuntiruvchi qarashlarni biryoqlama deb hisoblaydi va masalani adabiy-estetik taraqqiyot qonuniyatlari asosida sharhlashga intiladi.

Olingan natijalar tahlili. Navoiyning “G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish...” ruboiysi Haqqulov ilmiy usulini ko'rsatadigan xarakterli misoldir. An'anaviy talqinlarda ruboiy ko'proq vatan sog'inchi, g'urbat va shoir biografiyasi bilan bog'langan. Y. Is'hoqov ham “oltun qafas” va “qizil gul” timsollarini vatan va g'urbat qarama-qarshiligi doirasida sharhlab, inson uchun o'z yurtining bir siqim tuprog'i har qanday boylikdan azizligini qayd etadi [5, 133–134-b.]. Haqqulov bu talqinni butunlay inkor etmaydi; aksincha, uning ruboiy semantikasini to'liq qamrab olmasligini ko'rsatadi. Shunday qilib, olimning yangiligi oldingi qarashni rad etishda emas, matnning qo'shimcha, botiniy qatlamlarini dalillar bilan ochishda namoyon bo'ladi.

Haqqulov “g'urbat”, “g'arib”, “qafas”, “bulbul”, “gul” singari obrazlarni tasavvuf poetikasining ramziy tizimi bilan bog'laydi. Uning talqinida “qafas” inson vujudi va foniy mavjudlik chegarasini, “g'arib” esa bu chegaradan ruhiy ozodlikka, Haqqa yaqinlashishga intilgan shaxs holatini ifodalaydi [6, 121-b.]. Bobomurod Erali talqinida ham ruboiy zohiriy vatanparvarlik mazmunidan irfoniy-falsafiy qatlamga ko'tariladi, biroq u “g'urbat”ni Odam Ato qismati va insoniyatning foniy dunyodagi musofirligi orqali izohlashga ko'proq e'tibor beradi. Haqqulov esa matnning ichki semantikasini markazga qo'yib, g'ariblikni tasavvufiy ruhiy maqom sifatida sharhlaydi. Qiyos natijasida bir xil irfoniy mohiyat ikki tadqiqotchida ikki xil ilmiy yo'l bilan ochilgani ko'rinadi.

Haqqulov Navoiy badiiy tafakkurini ruboiy bilangina cheklamay, qit'alar orqali ham tahlil qiladi. Agar ruboiyda falsafiy mushohada nihoyatda siqiq va umumlashgan shaklda ifodalansa, qit'alarda axloqiy tajriba, ma'rifat, oriflik va inson kamoloti bilan bog'liq masalalar aniq poetik vaziyat va timsollar orqali ochiladi. “Kamol et kasbkim” hamda keyingi tadqiqotlarida olim qit'alarni nasihatning sodda ifodasi sifatida emas, insonning ichki tarbiyasi va ruhiy maqomini badiiy umumlashtiruvchi janr sifatida talqin etadi.

“Erur orifqa ganji fayz yetsa, / Ishi dam urmayin ani yoshurmoq. / Quyosh aksi tushib daryo ichinda, / Ne mumkindur aning suyin toshurmoq” qit'asida “ganji fayz”, “quyosh”, “daryo” va “suv” obrazlari orifning ma'naviy qiyofasini ochishga xizmat qiladi [7, 262-b.]. Haqqulov talqinida orifga yetgan fayz tashqi da'vo emas, botiniy boylikdir. Quyoshning daryoda aks etishi suvni toshirmagani kabi, ilohiy ma'rifatdan bahramand bo'lish ham haqiqiy orifni manmanlikka olib bormaydi. Qit'adagi tashbeh shu tariqa axloqiy hukm bilan irfoniy mazmunni birlashtiradi: ma'rifatning belgisi ko'z-ko'z qilish emas, sukut, ichki vazminlik va ruhiy yetuklikdir.

Haqqulovning Navoiy asarlarini sharhlash usuli kichik janrlar tahlilidagi kuzatishlar bilan uzviy bog'liq. Uning uchun sharh murakkab so'zning zamonaviy muqobilini berish yoki baytni nasriy bayon qilish bilan tugamaydi. Tadqiqotchi matnning zohiriy qatlamidan botiniy ma'nosiga, so'zdan istilohga, istilohdan badiiy timsol va ruhiy holatga, undan esa Navoiy konsepsiyasiga qarab harakat qiladi. Shartli ravishda bu yo'lni “so'z – istiloh – timsol – ruhiy holat – irfoniy mazmun – konsepsiya” modeli bilan ifodalash mumkin. Bu modelda lug'aviy aniqlik zarur, ammo u yakuniy maqsad emas.

Najmiddin Komilovning “Ma'nolar olamiga safar” asaridagi sharh tajribasi bilan qiyos bu xususiyatni yanada ravshanlashtiradi. Komilov sharhning vazifasini hozirgi kitobxon uchun qiyin so'zlarni tushuntirish, baytlarning nasriy bayonini berish va so'ng g'azalning umumiy mazmuni hamda badiiy xususiyatlarini izohlash tarzida belgilaydi [9, 4–5-b.]. Uni shartli ravishda “lug'at – nasriy bayon – yaxlit badiiy talqin” modeli deyish mumkin. Haqqulovda esa lug'aviy ma'no ko'pincha tahlilning boshlanish nuqtasi bo'lib, undan keyin istilohiy, ramziy, ruhiy va irfoniy qatlamlar izchil ochiladi. Ikki modelni qarama-qarshi qo'yish emas, ularning vazifasini farqlash muhim: Komilov o'quvchidan matnga tomon yo'l ochsa, Haqqulov matnning ichki semantik strukturasiga chuqurlashadi.

Haqqulov uslubining muhim xususiyatlaridan biri sharhni matnshunoslikdan ajratmasligidir. Uningcha, noto'g'ri o'qilgan yoki noto'g'ri tiklangan birgina leksema butun baytning badiiy va falsafiy mazmunini boshqa yo'nalishga burib yuborishi mumkin. “Ma'no boshqa-yu, da'vo boshqa...” maqolasida Navoiy asarlari nashrlaridagi ayrim matniy tafovutlarni ilmiy-tanqidiy matn, qo'lyozma va badiiy mantiq asosida tekshirishi bunga misoldir. V. Rahmonovning “qalbgoh”, “tuganlardur”, “sham'i tiroz” kabi birliklarga doir e'tirozlariga javob berar ekan, Haqqulov bahsni shaxsiy munosabatga aylantirmay, so'zning matndagi shakli, kontekstdagi ma'nosi va poetik mantiqini birgalikda tekshiradi [10, 159–166-b.].

Xulosa. Tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, Ibrohim Haqqulov ruboiy va qit'a kabi kichik lirik janrlarni shakliy tavsif doirasida emas, janr poetikasi, badiiy-falsafiy mazmun va irfoniy semantika birligida o'rganadi. Ikkinchidan, ruboiy tahlilida vazn va qofiya mazmunni tashkil etuvchi faol poetik vosita sifatida baholanadi; “G'urbatda g'arib...” singari matnlarda esa an'anaviy biografik talqin inkor qilinmasdan, uning botiniy-irfoniy qatlamlari kengaytiriladi. Uchinchidan, qit'a tahlilida oriflik, sukut, ma'rifat va komil inson tushunchalari badiiy timsollar tizimi orqali ochiladi. To'rtinchidan, Haqqulov sharhi lug'aviy izohdan boshlanib istiloh, timsol, ruhiy holat va irfoniy mazmunga tomon chuqurlashadi; bunda matnshunoslik, tarixiy-madaniy manbalar va qiyosiy tahlil muhim tayanch vazifasini bajaradi. Beshinchidan, olimning metodini Navoiy matnini to'g'ri o'qish, ko'pqatlamli anglash va zamonaviy kitobxon tafakkuriga ilmiy asosda yaqinlashtirishga qaratilgan kompleks navoiyshunoslik modeli sifatida baholash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Haqqul I. Navoiyga qaytish // Istiqloq davri o'zbek navoiyshunosligi. O'ttiz jildlik. 11-jild. – Toshkent, 2022.
2. Shayx Ahmad Taroziy. Funun ul-balog'a. – Toshkent: Xazina, 1996.
3. Haqqulov I. O'zbek adabiyotida ruboiy. – Toshkent: Fan.
4. Is'hoqov Y. Navoiy ijodida ruboiy janri // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. – 1968. – № 9.
5. Is'hoqov Y. Navoiyning ilk lirikasi. – Toshkent, 1965.
6. Haqqulov I. Tasavvuf va she'riyat. – Toshkent.
7. Haqqul I. Kasbi kamol o'zni tanishdir. – Toshkent: Yoshlar matbuoti, 2021.
8. Haqqul I. Haqiqati: adabiy o'ylar, hikmatlar, lutflar. – Toshkent: Ibook, 2023.
9. Komilov N. Ma'nolar olamiga safar: Alisher Navoiy g'azallariga sharhlar. – Toshkent: Tamaddun, 2012.
10. Haqqul I. Navoiyga qaytish. 4-kitob. – Toshkent: Tafakkur, 2021.
11. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
12. Shamsiyev P., Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug'ati. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972.